

ЕКЗАРХИЙСКОТО ВЪЗРАЖЕНИЕ НА ПАТРИАРШЕСКИЯ ЕПИСТОЛАРЕН МЕМОАР

Проф. д-р Гълъбина Петрова

През 1871 г. Гръцката Патриаршия (наричана по-нататък „Патриаршията“) се обръща към самостоятелните православни църкви с обширно окръжно писмо (епистоларен мемоар), в което горчиво се оплаква както от султанското правителство, така и от българите. В писмото Патриаршията се опитва да докаже, от една страна, големия произвол на правителството чрез намесата му в решаването на българския въпрос и „достоосъдителното поведение“ на българите в отношенията им с църквата, а от друга страна – своите справедливост, мъдрост и „правомислие“ в решаването на въпроса.

Българите на свой ред отговарят на епистоларния мемоар чрез специално възражение или оправдание пред „единоверните тем християне“. Те опровергават патриаршеското послание точка по точка и обръщат вниманието на всички православни християни върху несъобразни и противоречиви положения в него, за да се изясни какви са становището и отношението на Патриаршията към българите.

Според Патриаршията

1. Двигател на българския въпрос не е целият български народ, а девет миряни българи и трима игумени архиереи, които образуват партия и „възбуждат простия и незлоблив народ“.
2. Българският въпрос като цяло и в „частност“ е вероизповеден и догматически въпрос и като такъв той не може да бъде предмет на разискване от политици и миряни.
3. Високата порта като политическа сила не е компетентна да разреши този въпрос.

.....

В епистоларния мемоар българите отговарят последователно и подробно, за да изяснят гледищата, които разделят Вселенската патриаршия и „духовните ѝ чада“ българите.

I. КОИ ДВИЖАТ БЪЛГАРСКИЯ ВЪПРОС?

Българите смятат, че изтъкнатото от Патриаршията становище, че българският въпрос се движи от 12 лица (9 миряни и 3 митрополити) се прави, за да се покаже, че въпросът не е народен, а частен, в който случай тези 12 личности следва да бъдат наказани и Патриаршията многократно е правила предложения през Великата порта да накаже непокорните българи. Патриаршията е изтъквала, че, като наказва тези, които „възбуждат” раздори, смущения и въстания между верните поданици, Портата ще смири дързостта и на онези, които сеят раздори в църквата и дори си позволяват да не зачитат вярата и да се противопоставят на патриаршеското достойнство и на патриаршеския чин. Тези представители на българския народ Патриаршията нарича „гонители на вярата” и горещо моли Портата да ги накаже по-жестоко от политическите смутители. Като внушава налагането на жестоки наказания обаче, как българите няма да искат да се отделят от Патриаршията, как да се обръщат към нея и да търсят своите права. При това на всички е известно, че колкото пъти българите са се обръщали към Патриаршията с конкретни искания, те са били изгонвани като смутители и бунтовници. Това „неотеческо” поведение на Патриаршията е накарало българите да се обърнат към правосъдието на султана и на неговото правителство. От многобройните официални съобщения, известни на султана, както и на Патриаршията обаче, е видно, че българският въпрос се поддържа не от няколко лица, а от целия народ. При това българските искания са били твърде умерени в началото. Българите са искали само свои владици, избрани от тях и проповядващи на техния език. Именно поведението на Патриаршията, която упорито отказва да удовлетвори тези искания кара българите да се откажат от Патриаршията и нейни представители да искат от османската власт възстановяване на тяхната независима йерархия, която Патриаршията бе обсебила. Наказанията (църковни и светски), наложени по искане на Патриаршията, са ожесточили онеправдания в свещените си права български народ. Ако българският въпрос е бил движан от няколко лица, то този въпрос би трябвало да отпадне след налагането на наказанията. Напротив, именно през последните години повечето от ръководителите на това народно движение са почетени с доверието на народа да станат негови представители.

„Народен е прочее, а не частен този въпрос” се заключава във възражението. Затова Портата отговаря че „упорството на Патриаршията и проточването на въпроса

докараха работата до там, че българите на много места се отделиха от Патриаршията и днес трябва да се употребява принудителна сила, за да признаят пак гръцките владици и свещеници... Но да се наказват множество жители, това е противно на високото покровителство, което Н. В. Султана излива поравно на всичките си поданици”.

При това българите изтъкват още християнски и евангелски съображения, а именно, че владиците са натоварени със спасението на душите, те носят християнски образ, те не могат да упражняват никаква светска власт, нито да наказват телесно. Църковната власт е небесна, тя управлява душите и дава закони само за съвестта. Самият апостол учи всичко между хората да става с любов. А епископите да „пасат божието стадо” не принудително, а усърдно и да бъдат негов пример: „Епископстввайте не насилно, но доброволно”. Патриаршията обаче, заслепена от честолюбие, налага принуда и насилие и е недоволна, че правителството не ѝ става оръдие, за да накаже жестоко непокорните българи.

II. КАКЪВ Е БЪЛГАРСКИЯТ ВЪПРОС?

Въпреки многократните разяснения, направени от българите, Патриаршията продължава упорито да твърди, че българският въпрос е вероизповеден и догматически като цяло и в детайли. Тя обаче не изтъква доказателства за това, поради което нейните думи остават без всякакво основание. Всъщност българският въпрос не е църковен, а повече народен и политически, защото не се отнася до постановленията и църковните канони, а до църковното управление на българите, което няма връзка с каноните на вярата. Разрешаването на въпроса не налага съобразяване с апостолските и съборни правила, каквото съобразяване не е имало и през 1767 г., когато е унищожено българското църковно самоуправление, както и по времето на IV Вселенски събор, когато са били унищожени три източни екзархии, за да бъдат подчинени на цариградския епископ. Дори обаче и да се наложи такава нужда, то от това не следва, че въпросът е вероизповеден, защото той няма връзка с каноните на вярата.

Като искат независимост от патриаршеската църква, българите не искат да образуват друга църква, както твърди Патриаршията. Те искат да бъдат част от едната и единствена православна църква, каквато част са гърците в Цариград, арабите в Александрия, сирийците в Антиохия, палестинците в Ерусалим, русите в Петербург и др., които не се считат отцепени от всеобщата църква. Никой не казва за тях, че съставляват друга, освен една света, съборна и апостолска църква, което ще рече, че

българите също няма да се отделят от всеобщата църква, когато имат, както са и имали свое църковно управление, независимо от Цариградската патриаршия. Следователно българският въпрос не е нито вероизповеден, нито антидогматически, както твърди Патриаршията, с което иска за заблуди друговерното правителство и великия везир. Самата Патриаршия употребява термина „Българска” без да има предвид, че става дума за чужда на православната църква. Още повече, че църквата никога не е разделяла християните по народности, тъй като нейният основател е призовал всички народи към вярата. Вследствие на това основно начало църквата не се е деляла на арабска, албанска или на българска, а винаги е била една, света, съборна и апостолска.

Освен това не е точно да се твърди, че в църквата има подробности, непознати на простите миряни, тъй като всеки християнин трябва и може да знае догмите на вярата. Именно на Първия вселенски събор, който е съставил най-съществените догми на вярата, са присъствали не само владици и свещеници, но и много миряни, не помалко изкусни да разискват и помагат при решаването на трудни въпроси. А българският въпрос не се отнася до догмите, а само до външното управление на едно християнско общество, което е повече светско, отколкото небесно. И църковната история учи, че подобни въпроси винаги са се решавали от византийските императори съгласно политическото разделение на римската държава.

Българската църква не е общество с различно от съборната църква учение, за да се нарича чужда на съборната църква. Под думата църква в случая се разбира църковната власт, която, когато е съсредоточена в едно лице, се нарича патриарх, архиепископ, екзарх и пр., а когато се състои от много лица, се нарича синод. Такива църкви са Римската, Цариградската, Александрийската, Антиохийската, Кипърската, Ерусалимската, Руската, Елинската и пр. Те носят своето наименование или от града, или от областта на тяхното седалище, както и от жителите, които управляват. Под думите „Българска църква” следва да се разбира, че тази църква е съставена от българи, които живеят в турската държава. И апостол Павел, когато говори за църквите, които са образувани по негово време, ги нарича ту по името на мястото, където се намират, ту по името на жителите. „Богоносните отци” са следвали неговия пример и на първия Вселенски събор са подписвали съборните протоколи всеки според жителите на града или епархията, която управляват: епископ на Тианската митрополия; на Гангрийската митрополия, от Пафлагонийската епархия и пр.

Следователно думите на Патриаршията, че църквата никога не е различавала народности, не са верни. При това тя самата признава, че Основателят на църквата е призовал всички народи към вярата, а по-късно апостолите му са създали църкви у всички народи, за да ги управляват духовно, които църкви съществуват и днес. Всички тези църкви имат същата вяра и следователно са едно тяло, тялото на съборната църква. За тези народни църкви става дума в 34 правило на апостолите, т. е., че за делата на всяка църква ще се грижи народен синод и ще ги урежда, както намери за добре. Народният синод да управлява всяка народна (национална) църква, казват апостолите, а Цариградската патриаршия отрича съществуването на народна (национална) църква и синод и иска патриархът и синодът на гръцкия народ да управляват църквата на българския народ. А колкото до това, че издигането на българската църква се противопоставя на едната, света, съборна и апостолска църква, не се отнася до частните по място и по народност църкви и към тяхното управление, а към единството на вярата, на която българите са били и ще бъдат верни членове.

И макар че съществуват народни (национални) църкви и макар че българската църква по нищо не се различава от православната църква, патриархът си позволява да пита правителството кой събор е установил тази църква.

Най-добрият отговор патриархът ще намери в старите документи, в своите архиви. Там може да се види, че българската църква е установена църковно от V-ия вселенски събор в лицето на Охридския архиепископ и от събора в Лампсак в лицето на Търновския патриарх, а политически е утвърдена от императорите Юстиниан, Василий Македонянин, Йоан Ватаци и от Султан Абдул Азис чрез ферман, подобен на този, с какъвто Патриаршията бе обсебила тази църква за своя слава и полза. Българите силно вярват, че Патриаршията повече е сгрешила, като е унищожила самостоятелната българска църква и „със сила и лукавство” я е подчинила, въпреки правило 8-мо на Третия вселенски събор, отколкото че греши днес българският народ, че си я иска и отново я придобива.

Колкото до пределите на българската църква, те ясно са изразени в 10-ия член на султанския ферман. Ако в този член има нещо неопределено, що се отнася до пределите, тази неопределеност скоро ще се изясни от самите жители по места, където всички или 2/3 от тях поискат да принадлежат на тази църква. А за това, че този въпрос не се определи във фермана и остана висящ, е виновна отново Патриаршията, която

упорства да не се разграничават народности и настоява, че много епархии в Тракия и Македония не трябва да се включват във фермана, защото се намират „в сношение и съгласие” с Патриаршията и защото са гърци „българогласни”. Ала въпреки усилията на Патриаршията, въпреки всички притеснения и наказания, които наложи тя чрез своите архиереи по места, истинските чувства на населението стават от ден на ден по явни и многочислените прошения за присъединяване на тези епархии, като български, към Българската екзархия, твърде добре показват какви са жителите на тези епархии и дали искат наистина да бъдат в „сношения” с Патриаршията. За съжаление властолюбието на Патриаршията е помрачило нейния ум и тя е забравила апостолските думи, че епископът трябва да бъде непорочен, несвадлив, снизходителен, милостив...

III. МОЖЕ ЛИ ПОЛИТИЧЕСКАТА ВЛАСТ ДА РЕШИ БЪЛГАРСКИЯ ВЪПРОС?

Патриаршията уверява, че не може да приеме фермана, защото с него е разрешен църковен въпрос, какъвто светското правителство не е компетентно да разреши; че поставянето на църковно начало от политическа власт противоречи на вероизповедните основи и на каноническите обичаи на църквата.

Ала нито в сборниците на апостолите и съборите, нито в патриаршеските документи може да се намери каноническо правило, което да забранява на българите да имат своя църква.

Самият отговор на Високата порта също оборва тези софистични изказвания на Патриаршията и изтъква, че светската власт винаги се е пазела да не се намесва в чисто духовните дела. Що се отнася до фермана обаче, той е издаден след като правителството е чакало повече от 10 години и е положило напразни усилия църковният въпрос да бъде разрешен. Едва тогава е издаден ферманът, който е съставен съгласно предложенията и мнението на Патриаршията. Що се отнася до чл. 10 пък, той е добавен, защото не може да се забрани на жителите на едно място да се присъединят към Екзархията, когато те самите искат това; второ – защото да се разреши на християните да се подчиняват на друга, също православна църква, не е вероизповеден и духовен въпрос; трето – защото правителството не може да се съгласи с Патриаршията, че по такъв въпрос, който няма връзка с вярата, следва да се свиква вселенски събор.

И така, Патриаршията продължава да твърди, че въпросът е вероизповеден, а портата и българите отричат това. В такъв случай, според установената практика, този, който твърди, трябва да докаже своето твърдение, като покаже закона, на който се позовава, в противен случай думите остават празни и неоснователни и следва да бъдат отхвърлени.

Тъй като в случая Патриаршията нищо не доказва, нито може да докаже, а българите доказват, че въпросът не е вероизповеден, то Високата порта счита, че в границите на своите права и задължения може да разреши въпроса чрез издаването на ферман. Във фермана именно се дава най-добър отговор на Патриаршията, като се указва, че първата грижа на правителството е да се обезпечат мирът и защитата на всички поданици, като се избягва всяко обстоятелство, което може да смути духовете на обществото и пр.

Патриаршията не приема това решение на султана, но забравя, че църквата винаги е приемала правото на императорите да се намесват в църковните дела, дори когато решението им е било противозаконно, както личи от постановленията на IV и VI Вселенски събори. Църквата е почитала този закон, основавайки се на Христовите и апостолски заповеди, че няма власт, която да не е от Бога; и каквито власти има, те са от Бога наредени и който се противи на властта, противи се на Божиата наредба.

Според Патриаршията това „законоположение” се прилага по въпроси, които не са вероизповедни и църковни. Ферманът обаче е издаден, именно защото и българите, и правителството смятат, че въпросът не е вероизповеден.

Независимо от всичко казано по-горе, с оглед конкретния случай, компетентно ли е било правителството, т. е. светската власт да разреши българския въпрос?

Преди всичко не бива да забравяме, че този въпрос се състои единствено в това – българите да имат онова, което са имали и преди време, а именно – свое църковно управление, което да осъществява своята дейност вътре в църквата, съгласно правилата на вселенската църква и да бъде независима от всяка друга църковна власт.

Когато проповядвали Божието слово, апостолите създали в по-големите градове по една църква и начело на клира и миряните поставили по един епископ. Така са били създадени църквите в Ерусалим, Антиохия, Александрия, Рим, Коринт, Солун и пр., за които се споменава от евангелиста Йоан в апокалипсиса. Епископите на тези черкви са

били независими един от друг и са упражнявали своята духовна власт съгласно 34-то апостолско правило, според което епископите на всеки народ трябва да признаят един измежду тях за първи, да го имат за своя глава и да не правят нищо без неговото одобрение, защото така ще се спази съгласието и ще се слави Бога.

Този ред се е запазил, докато политическата власт е била езическа и не е признавала християнската църква, нито я е покровителствала. Ала когато при император Константин в Римската империя е възприета християнската религия за официална държавна религия, външното устройство на църквата, както и църковните центрове се променят. По внушение и настояване на император Константин, на първия вселенски събор започва съсредоточаване на духовната власт в ръцете на епископите от митрополиите на всяка епархия (от епарх, название на управителите) и да се определят границите на тази власт според границите на епархиите. Оттогава епископите на митрополиите започнали да се наричат митрополити, а другите архиереи си останали с името епископи. Ала и митрополитите, заедно със своите епископи, си останали независими, както се заключава от 14-то и 15-то правило на този събор, където се казва, че решението на епископите на митрополията има сила и остава ненаруσιμο.

Постановленията на първия събор, що се отнася до пределите и властта на митрополитите и епископите, били изменени на втория събор, вероятно отново по внушение на политическата власт. Отнета била независимостта на митрополитите от епархиите и било дадено право на митрополитите от областите да ръкополагат митрополитите от епархиите и да ги управляват духовно. Следователно епархийските митрополити се подчинили на областните, които започнали да се наричат екзарх, за разлика от другите митрополити. Така били съставени петте независими престола на изток – Египетски, Антиохийски, Ефески, Понтийски и Тракийски. От тях първите два получили името патриаршии, а другите три били наречени екзархии. Вътрешната независимост на тези църкви била потвърдена и на втория вселенски събор. Само едно нещо било добавено, а именно, че тъй като първото място между архиереите е на римския епископ, то второто ще принадлежи на цариградския, а не на александрийския, както е било дотогава. Тази чест се дава на цариградския престол не защото е установен от апостолите, а в чест на града, в който живеят императорите.

Като му се дава първенство по чин, на цариградския епископ обаче не се дава никакво право над другите епархии, дори напротив – той е бил ръкополаган и подчинен

на Тракийския екзарх. Цариградският епископ обаче започнал да се смята за равен на другите патриарси и дори нещо повече. Той започнал да нарушава 35-то правило на апостолите и 13-то правило на Антиохийския събор и да се намесва в делата на чужди епархии. Той приемал оплаквания срещу митрополити и епископи и ръкополагал на мястото им други. Оплакванията срещу тези нарушения принудили четвъртия Вселенски събор да издаде забрана на епископите да превишават правата си и да ръкополагат в чужда енория. Като се възползвал от царското тщеславие и под предлог, че императорският град не може да бъде управляван от какъвто да е епископ, той принудил събора да му признае правомощията, които сам си присвоил. Дори направил и повече. Подкрепен от царските наместници, на събора той успял да издейства управителната власт на Тракийския и Понтийския епископи да се предаде на Цариградския архиепископ. Това станало в момент, когато съборът приключвал своята работа и от 630 отци на събора присъствали само 184. Останалите от отците се опитали да протестират срещу това нарушение, но царските наместници не се вслушали и издали решение в полза на цариградския престол, като се позовали на одобрението на събора.

За да не последва противодействие от страна на папата, когото почитали като пръв епископ на всички църкви, написали му три писма, с които се искало неговото одобрение за извършеното на събора. Писмата били изпратени от името на императора, на събора и на цариградския епископ. В тях се изтъквало, че съборът е одобрил в полза на цариградския епископ онова, което той притежавал от 60 – 70 години и че това одобрение е дадено заради честта на царя, на сената и на столицата им.

Папата отказал да признае извършеното, като се позовал на предишните събори. В писмата си до императора и до патриарха той не само отрича да даде одобрение, но още мъмри последния за нарушаването на съборните правила. На императора той отговаря, че светските съображения нямат място в духовните дела и че едно е светската столица, а друго е митрополитското седалище. Последното се устройва на съборите, а ненарушимите съборни постановления не допускат отнемането на други епархии в полза на цариградската.

На патриарха папата отговаря, че му е скръбно да гледа нарушението на никейските постановления. Той изтъква, че на Цариградския епископ му е признато да бъде втори по църковен чин, но с това не му се признава да има повече власт от другите

митрополити. А с поведението си Цариградският патриарх нарушава правилото за равенство на митрополитите и изпада в голяма гордост, като иска да изравни престола си с онези, които самите апостоли са установили; с това той нарушава мира и каноните и така губи връзката си с Вселенската църква.

На тези горчиви бележки патриархът нищо не отговорил, но продължил да се ползва от новите си права по най-безусловен начин. Императорът отговорил след 9 месеца и от своя страна посъмрял папата, че се бави да одобри решението на Халкидонския събор. Той упрекнал папата, че винаги говори за правила и канони, но никога не е сторил нещо за обща полза: „От твоето мълчание много хора могат да се усъмнят и така да произлязат причини за зло, мнозина може да претълкуват това мълчание и да проявят смелост по отношение на съборните определения”.

Тези прикрити с булото на вярата приканвания не убедили папата и той не бързал да даде своето одобрение. В писмото си до императора той изтъква, че преимуществата на църквите трябва да си останат непокътнати и че никоя църква не може да увеличи своята власт за сметка на друга, „безсилно и невярно е това което става въпреки каноните”, завършва папата.

От този случай българите правят заключение, каквото заключение е направил и тогава цариградския патриарх, а именно, че издигането на цариградския епископ не се отнася до вероучението, а до църковното управление и неговото решаване зависи само от императора и сената. Самият събор, като позволил това издигане за чест на императора и на сената, то от това следва, че съборът приема, че делата на управлението на църквата принадлежат на добрата воля на императора и че всяко възражение срещу това е безсилно. Мнението на събора е отразено в правилото, в което се казва: Ако някой град по волята на императора се издигне, то църковното устройство на тази енория се съобразява с гражданското устройство (правило 17). Това ще рече, че императорът може да дава не само граждански преимущества на градовете и на областите, но заедно с тях и църковно-управителни преимущества и че никой няма право да се противопоставя на това.

Като се е опирал на това правило, император Юстиниан в 535 г. основал в своето отечество независима архиепископия, като подчинил много митрополии и епископства. В 545 г. той утвърдил правата на новия престол със специален закон, силата на който трябвало да трае вечно. По-късно, когато българите преместили този престол в

столицата си Охрид и го нарекли Охридски или български, император Василий Българоубиец го потвърдил с нов специален закон. Всеобщата църква не само не е казала нещо срещу това установяване, но винаги е почитала независимата архиепископия.

Също на това правило се е основавал император Юстиниан, когато е дарувал с права и други епископии, а шестият вселенски събор потвърдил това правило, тъй като то не противоречи на вероучението.

Императорите винаги са се ползвали от правото, което им дава това правило (такива случаи могат да се посочат в църковната история) и на никого не му е идвало на ум да твърди, че то е противоканоническо. В издадените хрисовули се казва, че това е станало така, защото това е било угодно на императора. Само цариградският патриарх отрича днес това право и се осмелява да каже, че султанът няма право да даде на българите, на целия български народ, тези църковни преимущества, каквито императорите са давали на много по-незначителни общини (Имп. Андроник на Манемвасийската община в Пелопонес).

Показателен също е случаят в 879 г., когато на осмия вселенски събор се решава въпросът към коя църква да принадлежи новопокръстеният български народ – към източната или към западната.

В послание до императора папата настоява както Фотий, така и останалите епископи да не ръкополагат в българската епархия, нито да гледат на нея като на своя, тъй като по молба на българския владетел римски благочестиви епископи вече са просветили „това племе с евангелско учение“.

Когато посланието било прочетено пред събора и папските заместници попитали дали то се приема, било отговорено, че съборът не може да разглежда работи, които влизат в правата и задълженията на императора. Кое ще рече, че съборът тогава е разбирал, че решаването на българския въпрос принадлежи на императора, а не на събора. Когато запитали какво е мнението на патриарх Фотий по този въпрос, той отговорил, че сам никога не е искал да увеличава грижите на престола си и че това е право на императора. След дълги разговори целият събор единодушно се произнесъл, че не е компетентен да определя епархиите, а свещените канони ги учат, че е по-добре да помолят императора да направи в това отношение, както Бог го е научил.

Следователно, и този събор, в който участват Цариградският патриарх и папските заместници, както и много други отци, приема, че устройването и унищожаването на църковни епархии и енории принадлежи по право на императора.

Няма съмнение, че на същото императорско право се е позовал и цариградския патриарх, когато е поискал и е постигнал унищожаването на Орхидската и Ипекската самостоятелни архиепископии и ги е подчинил само с решение на султан Мустафа и без разрешението на съборната църква. Патриаршията, разбира се, не е забравила окръжното писмо, което е писала в този случай до отделните църкви и в което обяснява, че султанът има право да се разпорежда с църковните енории, защото Бог му е дал това право: „Държавният господар заповяда благоволително - казва Патриаршията - и подчини чрез свой хатишериф двете епархии на Цариградския престол”.

В църковната история това важно събитие е отразено така, както Патриаршията го представя. Ала по чие искане, как и защо е издаден този хатишериф може да се види от самите протоколи на Патриаршията, поместени в книгата за архиепископиите на Охрид и Ипек.

След всичко, което беше изтъкнато, става ясно, че именно политическата власт е компетентно да разреши българският въпрос, а не църковната, и не е необходимо за това да бъде свикан Вселенски събор, както настоява Патриаршията.

Въпреки основателните и законни искания на българите Цариградската патриаршия продължава да води спор, който през 1872 г. завършва с налагането на схизма. Този спор не може да бъде обяснен с некомпетентност на висшата църковна власт по каноническите въпроси, с непознаване на църковните канони и на църковната практика. В случая важни са били финансови съображения. Българските епархии са носели ежегодни приходи и материални блага, които Патриаршията е искала да запази. Защитата на тези интереси и на „мегали” идеята е карала патриарха да пренебрегне църковните канони и да не разглежда въпроса от църковна гледна точка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бакалов, Г., Църква и държава в българската история.- В: Държава & църква – църква & държава в българската история. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. С., 2006.
2. Бурмов, Т., Българо-гръцката църковна разпря. С., 1902.
3. Възражение на Патриаршеския епистолярен мемоар или оправдание на българите пред единовените тем християне.- Читалище. Год. II, кн. 1-2, 1871.
4. История на България. Т. IV, С. 1987.
5. Кирил Патриарх Български, Граф. Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследване и документи. I. С., 1958.
6. Манолова, М., Учредяване на българската екзархия от държавно-правна гледна точка.- В: Държава & църква – църква & държава в българската история. С., 2006.
7. Маркова, С., Българската екзархия 1870 – 1879. С., Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976.
8. Миларов, С., История на българския народ 679 – 1877. Пловдив, 1885.
9. Ников, П., Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971.
10. Николова, Б., Неравният път на признанието. Каноничното положение на Българската църква през Средновековието. С., 2001.
11. Петров, П. и Петрова, Г., История на българската държава и право. Извори 680 – 1944 г. С., 2008.
12. Петрова, Г., Църква и църковно право в средновековна България. С., 2005; 2 изд. 2008; История на българската държава и право (680 – 1878). С., 2009.
13. Правила на Св. православна църква. Събрал и прев. Протоиерей Иван Стефанов. С., 1936. Фототипно изд. 1998.
14. Снегаров, Ив., Българската екзархия (Произход, същност и значение). С., 1969; История на Охридската архиепископия-патриаршия. От падането ѝ под турците до нейното унищожение. Т. 2., Фототипно изд. 1995.
15. Събев, Т., Самостояйна народностна църква в Средновековна България. С., 1987.